

УДК 930.2:[623.444/.446:339](477)»09/12»

Торгівля зброєю на Русі в X-XIII ст.

Козак Микола Іванович

Аспірант Інституту українознавства імені
Івана Крип'якевича НАН України
вул. Козельницька, 4, Львів, 79026
e-mail: kozak2314913@gmail.com
ORCID: 0000-0002-3539-413X

У статті здійснено спробу короткого огляду зброї як об'єкту торгівлі на руських землях впродовж X–XIII ст. Виокремлено головні види імпортованого і експортованого озброєння та шляхи його торгівельного обігу. Зроблено акцент на характерних коштовних взірцях зброї.

Ключові слова: Русь, торгівельні шляхи, купці, воєнна еліта, меч, булава, кістень.

Торговля оружием на Руси в X-XIII вв.

Козак Николай Иванович

Аспирант Института украиноведения имени
Ивана Крипякевича НАН Украины,
ул. Козельницкая, 4, Львов, 79026
e-mail: kozak2314913@gmail.com
ORCID: 0000-0002-3539-413X

В статье предпринята попытка краткого обзора оружия как объекта торговли на русских землях на протяжении X–XIII вв. Выделены основные виды импортируемого и экспортируемого вооружения и пути его торгового оборота. Сделан упор на характерные драгоценные образцы оружия.

Ключевые слова: Русь торговые пути, купцы, военная элита, меч, булава, кистень.

The arms trade in Rus` in the X-XIII centuries

Kozak Mykola

PhD student at the Institute of Ukrainian studies named after Ivan

© Козак М. І., 2018

*Krypyakevych of the National Academy of Sciences of Ukraine
4 Kozelnyckaya st., Lviv, 79026
e-mail: kozak2314913@gmail.com
ORCID: 0000-0002-3539-413X*

The article attempts a brief review of weapons as an object of trade on the Rus' lands during the X–XIII centuries. The main types of imported and exported weapons and ways of its trade are singled out. An emphasis is placed on typical high-value weapons models.

Key words: Rus', trade routes, merchants, military elite, sword, mace, kisten.

Озброєння як сегмент матеріальної культури є в цій сфері чи не найбільш репрезентативним з огляду на те, що саме зброя в різний час акумулювала в собі кращі технічні та естетичні культурні надбання. Окрім того, зброя повсякчас була важливим предметом торгівлі та елементом міжкультурних взаємин і запозичень. В епоху середньовіччя військова справа і, відтак, виготовлення якісних взірців зброї набувають у Європі значного розвитку. Це зумовлює активний сплеск торгівлі зброєю та взаємних запозичень її різновидів між регіонами континенту. Яскравим прикладом регіональної спеціалізації з виготовлення і поширення зброї є характерні франкські мечі з району р. Рейн, X ст. [11, с. 17–25].

На теренах Київської держави, від часу її появи та протягом усього періоду існування, побутовало чимало видів озброєння, які було в певний час або запозичено, або ж вони перманентно імпортувалися з-поза меж держави. Тож важливими питаннями є, по-перше, з яких регіонів постачалось те чи те озброєння і, по-друге, чим зумовлювалися його популярність на Русі та цінова кон'юнктура. Не менш цікавим є питання щодо експорту місцевого озброєння з Київської держави за її межі.

Протягом XIX–XXI ст. питання торгівлі зброєю з Русі та на Русь побіжно торкалась більшість учених, що досліджували матеріальну культуру, військоvu справу й торгівлю цього часу. Уперше питання імпортного походження деяких взірців озброєння зустрічаємо в працях Дмитра Самоквасова [24] та Бориса Рибаківа [22].

Але більш наукові прийоми в дослідженні цього питання було застосовано вже в 60–70-х рр. XX ст. у працях Анатолія Кірпічнікова [9–11], який здійснив ґрунтовну каталогізацію відомих на той час взірців зброї. У сучасній українській історіографії питання торгівлі зброєю на Русі розроблене недостатньо та представлено здебільшого публікаціями, присвяченими інтерпретації конкретних археологічних знахідок. Проте, варто відзначити низку робіт Святослава Терського [25–28], які присвячені як руському озброєнню зокрема, так і матеріальній культурі Волині на трансконтинентальному торговельному шляху загалом.

Передусім варто наголосити, що торговельні операції на Русі в IX–X ст. здійснювалися купецтвом, яке у цей час формувалося і, найімовірніше, виокремлювалося з дружинного прошарку [18, с. 65]. Це дуже суттєвий момент для розуміння того, як саме

могла здійснюватися культурна рецепція міліарних технологій, оскільки дружинники і купці були також безпосередніми її носіями. Другий момент полягає в тому, що торговельний обмін продуктами ремесл здійснювався здебільшого для потреб соціальної верхівки, а отже, це переважно були предмети розкоші [3, с. 14]. Тож у товарному обігу могла бути тільки коштовна, виключно якісна та естетично прикрашена зброя та предмети воїнського спорядження, що є атрибутами дружинної культури [16].

Не менш важливим є питання взаємодії між князівською владою і купецтвом щодо торгівлі зброєю та військовим спорядженням, оскільки відомо, що купці могли отримувати від князя, під протекцією якого знаходились, завдання про закупівлю товарів для оснащення дружини [18]. Можна припустити, що поширення в певному регіоні Русі масового імпортного озброєння може бути пов'язано саме з такими торговими операціями. Конкретні ж зрізці озброєння, з естетичними елементами, могли бути придбані купцями або купцями-дружинниками для підкреслення свого статусу в суспільстві [3, с. 14–15]. Таким чином, імпортна зброя на Русі стає чітким маркером еліти. В. Даркевич підкреслював, що серед усього асортименту предметів масового ввозу тільки зброя не мала широкого ринку збуту [6, с. 95–96].

Серед комплексу джерел з цього питання найважливішими є археологічні знахідки предметів озброєння. Проте аналіз археологічного матеріалу зіштовхується із серйозною проблемою – інтерпретацією та виокремленням серед загалу пам'яток саме привізних речей, адже деякі речі могли бути втрачені як під час боїв, так і в процесі перевезення [21, с. 46].

Видом озброєння, яке варто згадати найперше є меч. Бо саме появу цієї зброї прийнято пов'язувати з присутністю на Русі варязьких дружин. Масово мечі з'являються в слов'ян у IX ст., і концентрація їхніх знахідок є найбільшою в околицях великих міських торговельних центрів. Мечі IX–XI ст. – так звані каролінгські мечі – постачалися на Русь із Скандинавії, а центрами їх виробництва була середня течія р. Рейн [14, с. 211–212]. Це були широколезі двосічні мечі з долом і невеликим перехрестям [7, с. 456].

Часто такі мечі могли замовляти під індивідуальні фізичні дані власника [14, с. 211]. Прикладом цього можуть слугувати втрачені, ймовірно при торговельному перевезенні, мечі з околиць о. Хортиця [15]. Ціна такого меча могла досягати еквіваленту 12 корів, 3 жеребців чи 4 кобил [30, с. 87]. Франкське походження виявлених на теренах Русі мечів засвідчують також часті написи на них у вигляді слів *Ulfberht*, *Ingelrii*, *Cerolt*, *Ulen*, *Nred* [11, с. 191].

Однак існує свідчення арабського письменника Ібн-Хордадбега (IX –поч. X ст.) про те, що вже з середини IX ст. руси торгували мечами на зовнішньому ринку [14, с. 211–212]. Цей факт може означати також і те, що вже тоді на Русі могло існувати власне виробництво мечів. Відомо про руські мечі з місцевими знаками, такі як відомий меч з Фошеватой з написом «Людота коваль» [7, с. 456–457].

Отож, якщо припустити наявність власного кування мечів на Русі, то можемоговорити і про внутрішній ринок та його центри. На думку Леонтія Войтовича, таким

центром могло бути с. Харалуг на Волині (нині Корецький р-н Рівненської обл.) [2, с. 75]. Аргументом дослідника є наявність згадки в «Слові о полку Ігоревім» (кін. XII ст.) про «харалужні» мечі. Проте питання походження названого терміну залишається дискусійним, а отже, і дискусія залишається відкритою, як і питання виробництва місцевих мечів.

У XI–XIII ст. побутовали так звані романські мечі, з видовженим загостреним клинком і більш масивним за попередні взірці перехрестям [7, с. 457]; вони репрезентують схожі торговельні процеси, як і їхні попередники. Особливо цікавими є ті екземпляри, що містять клейма та написи як свідчення їхнього місця виготовлення. Так, у Львівському історичному музеї зберігається меч, що містить напис INGELRII (№ інв. 3-3528), що вказує на ім'я майстра – Інгерій, – і на те, що меч походить із рейнської майстерні [4, с. 15]. Такі ж мечі мали широке поширення в Центральній та Східній Європі. Більш пізні взірці готичних мечів XIII ст. також містять клейма, як меч із цього ж музею, який походить з м. Белз на Львівщині. Він має характерне клеймо у формі «вовка, що біжить», а інший меч із цієї пам'ятки містить клеймо з трьох хрестів «голгофі» [28, с. 150–151]. Останні два екземпляри за клеймами визначаються як імпортовані з південнонімецького міста Пассау, звідки постачались на Русь у широких часових рамках з XIII ст.

Одним із напрямків імпорту клинкової зброї та елементів її оздоблення (верхів'я і бронзові наконечники піхов) був регіон Південно-Східної Прибалтики. Балтійське походження мають мечі із Садова [27, с. 9] та Чорнівського городища на Буковині [19, с. 22–24]. Та найхарактернішим імпортом з цього регіону є низка наконечників піхов мечів XI–XII ст., що походять з прусько-куршського та лівського зброярських центрів, численні знахідки яких відомі на півдні Русі [8, с. 482].

Порівняно новим різновидом клинкової зброї на Русі в X ст. стає шабля. Хоча ця зброя не витіснила меч і була запозичена від кочовиків, є свідчення не тільки власного виробництва шабел на Русі, а й експорт коштовно оздоблених взірців. Прикладом цього може слугувати так звана «шабля Карла Великого», що, за легендою, походить з поховання правителя в Аахені. Екземпляр багато прикрашений золотом. Спираючись на специфіку та аналогії оздоблення, А. Кірпічніков доводить русько-угорське походження цієї винятково елітної зброї [12].

Дослідження східного напрямку потрапляння зброї на Русь є дискусійним і потребує ретельного аналізу і спеціальних праць. А. Кірпічніков доводить, що вже станом на XII ст. і надалі Південна Русь стає споживачем дорогих шабельних клинків із арабського Сходу (Єгипет, Іран та ін.) через транзитний пункт м. Булгар у Волзькій Булгарії, що функціонував ще з X ст. [13, с. 124–126, 129].

Надзвичайно цікавим є такий сегмент ринку озброєння на Русі, як специфічна престижна ударна зброя (кістені і булава). Береться до уваги, що мечі XII–XIII ст., на відміну від взірців X–XI ст., уже не мали коштовно оздобленого руків'я з огляду на зміни їхньої конструкції [5, с. 86]. Вочевидь, у XII ст. руські ремісники вирішили створити пропозицію на попит рангового (елітного) озброєння, яким донедавна був

і певною мірою залишався меч. Адже саме в XII ст. набувають поширення бронзові булави та кістені, що містять дороге оздоблення в техніках зерні, скані, чорні та інкрустації благородними металами [10, с. 61].

За даними А. Кірпічнікова, 75% грушоподібних тягарців кістеной, оздоблених черню, виявлено на півдні Русі та Київщині [10, с. 61–62]. Згодом на Волині, наслідуючи київські взірці, виникає місцевий тип цієї зброї [26, с. 11].

Знахідки подібних до руських тягарців кістеной відомі з терен сучасних Болгарії, Румунії, Польщі [17, с. 119]; доведено їхній експорт у Волзьку Булгарію та в землю чорних клобуків. Булави, як і кістені, були серійними ремісничими виробами, що видно із стійкості типів та форм у поєднанні із широкою географією знахідок [22, с. 458]. А. Кірпічніков зазначає, що форма декоративних бронзових булав спрощується разом із віддаленням від Києва та Південної Русі [10, с. 51–53], пояснюючи це тим, що ці литі бронзові булави були виготовлені за допомогою воскових форм, знятих із більш ранніх привізних прототипів з місця їхнього серійного виробництва, відтак вони вже були дещо спрощеними.

Відомо також багато знахідок таких булав із території Польщі. Польськими археологами більшість булав з Малопольщі [34, с. 111] та Південно-Східної Польщі [32, с. 50, 64] прийнято пов'язувати із впливом Галицько-Волинської держави або ж торгівельними зв'язками з Руссю. А. Міхаліак встановив значні серії імпорту булав на території сучасної Польщі, а саме концентрацію знахідок булав на сході країни, на теренах, які входили до складу західноруських князівств [33, с. 50]. Учений наводить приклад аналогії булави з Градова в Малопольщі з подібною, виявленою раніше в Берегівському районі на Закарпатті, булавою [33, с. 50].

М. Плавінський, на підставі знахідки верхів'я булави без свинцевого наповнення поблизу Вітебська, припустив, що Київ та Південна Русь могли бути центром виробництва таких собі «напівфабрикатів», які складались із одного лише бронзового корпусу, складного у виробництві [21, с. 51–52]. Проте зараз наявність власного відливання бронзових булав на Прикарпатті та Волині є обґрунтованою завдяки виявленню на Буковині напівфабрикату верхів'я такої булави [20, с. 33]. На теренах Західної Русі згодом, імовірно після деякого занепаду власного виробництва булав, з'являються екземпляри можливо чеського або словацького походження [34, с. 109–111].

Найвіддаленішою знахідкою руських булав, що може засвідчувати їхній торгівельний обіг, є знахідка з терен Франції [31, с. 15].

Складнішим видається питання торгівельного обігу більш утилітарних видів озброєння, таких як бойові сокири, списи та ін. До імпорتنної зброї зі Скандинавії, окрім згаданих вже мечів, можемо віднести хіба що орнаментовані наконечники списів, такі як виявлені у Волковську та Лукомлі в Білорусі [21, с. 52], а також ланцетоподібні наконечники стріл [25, с. 11–12]. Що ж до бойових сокир, то, імовірно, імпортованими були деякі екземпляри чеканів із Західної Русі, які, на думку М. Плавінського, мають східне кочівницьке, а також великоморавське походження [21, с. 52–53].

Важчим видається питання походження і торгівельного обігу складних елементів

захисного спорядження, таких як шолом, кольчуга, панцир, які хоча і не є безпосередньо зброєю, проте належать до комплексу загального озброєння руського воїна, і про них варто згадати. Як доводить А. Кірпічніков, Русь була здебільшого експортером, аніж імпортером захисного спорядження. Найбільш відомими виробами київських ремісників були сфероконічні шоломи, що також часто містили елементи оздоблення, у тому числі із позолотою. Доказом цього може слугувати те, що саме терени Русі містять найбільшу кількість знахідок таких шоломів у всій Європі, а найпершими археологічно зафіксованими ринками збуту були Польща, Угорщина, а також Центральна Європа, де виникають місцеві репліки [9, с. 22–31].

Руські ж кольчуги згадуються у французькій героїчній поемі «Рено де Монтобан» (до поч. XIII ст.), та «Лівонській римованій хроніці» (кін. XIII ст.) [9, с. 11]. Озброєння західного взірця, найбільш імовірно, могло потрапляти до Русі із Центральної Європи, «королівським шляхом» (*Via regia*), який активно діяв ще з X ст., пролягаючи через Трір-Регенсбург-Прага-Краків-Перемишль-Галич-Київ [1, с. 401; 28]. Наразі маловідомою є цінова кон'юнктура ринку озброєння. В. Савицький для XI ст. подає такі дані щодо цін в еквіваленті до срібла: меч – 125 г, спис – 59 г, ніж – 5 г [23, с. 265]. Проте, на нашу думку, найдорожчими, вочевидь, були складні конструктивно вироби з елементами оздоблень, особливо позолоти, такі як згадані шоломи чи булави, та мечі для X–XI ст.

Таким чином, з огляду на вище викладене, можемо зробити висновок, що протягом усього середньовіччя, зокрема в дослідуваний період, на Русі існував активний зовнішній і внутрішній ринок зброї, яка переважно спрямовувалась не на утилітарну, а саме на елітарну функцію, як і більшість предметів тогочасного імпорту. Слід особливо виокремити західний вектор експорту та імпорту озброєння, що, найімовірніше, проходив згаданим «королівським шляхом». Цей напрямок з'єднував Русь із німецькими землями, а повсякчасне його функціонування забезпечувало Русь мечами з-над рейнських майстерень протягом усього зазначеного часу. Другим за інтенсивністю можна вважати північний торговельний шлях (здебільшого з Південно-Східної Прибалтики), яким на Русь потрапляли мечі та їхні оздоблені деталі (руків'я, а також бронзові окуття піхов). Інші торговельні вектори, такі як східний та візантійський, видаються не такими активними, принаймні коли йдеться про озброєння, хоча і незалежними є факти запозичень певних його різновидів.

Пропонована стаття не могла охопити всі аспекти торгівлі зброєю та її різновидами, зосередившись на тих аспектах, які, на думку автора, є найбільш показовими. Тож, питання торгівлі зброєю в епоху середньовіччя залишається актуальним та досі недостатньо вивченим аспектом зброе-знавства. Цілісну картину можна буде скласти завдяки подальшій систематизації та зведенню археологічних матеріалів, а також удосконаленню методів їхньої інтерпретації.

Література

1. *Войтович, Л.* Галич у політичному житті Європи XI–XIV століть / Л. Войтович. –

- Львів, 2015.
2. *Войтович, Л.* Чи були мечі харалужні? / Л. Войтович // Вісник Інституту археології. – Вип. 2. – Львів, 2007. – С. 74–79.
 3. *Горін, Н.* Міжнародна торгівля як чинник та складова зародження підприємництва у Київській Русі (X–XIII ст.) / Н. Горін // Історія народного господарства та економічної думки України. – 2015. – Вип. 48. – С. 12–26.
 4. *Гринчишин, Б.* Середньовічна клинкова зброя із фондів Львівського історичного музею / Б. Гринчишин // Вісник Національного університету «Львівська політехніка»: Держава та армія. – 2013. – № 752. – С. 14–18.
 5. *Гулей, О.* Розквіт зброярського мистецтва Стародавньої Русі XII–XIII століть / О. Гулей // Молодий вчений. – 2017. – № 2. – С. 85–88.
 6. *Даркевич, В.* К истории торговых связей Древней Руси (по археологическим данным) / В. Даркевич // Краткие сообщения Института археологии. – № 138. – Москва, 1973. – С. 95–103.
 7. *Довженко, В.* Оружие / В. Довженко // Археология Украинской ССР. – Т. 3. – Киев, 1986. – С. 455–461.
 8. *Зоценко, В.* Торговля в южнорусских землях (VIII – первая половина XIII вв.). Оружие / В. Зоценко // Археология Украинской ССР. – Т. 3. – Київ, 1986. – С. 470–484.
 9. *Кирпичников, А.* Древнерусское оружие. Доспех, комплекс боевых средств IX–XIII вв. // Археология СССР. Свод археологических источников / А. Кирпичников. – Москва-Ленинград, 1971. – Вып. 3.
 10. *Кирпичников, А.* Древнерусское оружие. Копия, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX – XIII вв. // Археология СССР. Свод археологических источников / А. Кирпичников. – Москва-Ленинград, 1966 – Вып. 2.
 11. *Кирпичников, А.* Древнерусское оружие. Мечи и сабли IX–XIII вв. // Археология СССР. Свод археологических источников / А. Кирпичников. – Москва-Ленинград, 1966. – Вып. 1.
 12. *Кирпичников, А.* Так называемая сабля Карла Великого / А. Кирпичников // Советская археология. – 1965. – № 2. – С. 268–276.
 13. *Кирпичников, А.* Коваленко, В. Орнаментированные и подписные клинки сабель раннего средневековья (по находкам в России, на Украине и в Татарстане) / А. Кирпичников, В. Коваленко // Археологические вести. – Санкт-Петербург, 1993. – Вып. 2. – С. 122–134.
 14. *Коба, О., Коваль, О.* Клинкова зброя VIII–X ст. на території Давньої Русі / О. Коба, О. Коваль // Археологія і давня історія України: Зб. наук. пр. – Київ, 2013. – Вип. 10. – С. 210–216.
 15. *Комар, А.* Мечи Днепростроя (к истории находки 1928 г.) / А. Комар // Русь в IX–XII веках: общество, государство, культура. – Москва, 2014. – С. 47–61.
 16. *Козак, М.* Зброя князя, воєвод і дружинної еліти в Галицько-Волинській державі / М. Козак // Записки Львівського медієвістичного клубу. – 2017. – Вип. 2. – С. 59–74.
 17. *Кучинко, М.* Давньоруські кистені та булави як предмети мистецтва / М. Кучинко // Культура Волині та Волинського Полісся княжої доби. – Луцьк, 2008. – С. 118–129.
 18. *Перхавко, В.* Купечество и власть в средневековой Руси / В. Перхавко // Доклады Института российской истории РАН. 1995–1996 гг. – Москва, 1997. – С. 63–103.
 19. *Пивоваров, С., Калініченко, В.* Предмети середньовічного озброєння з Чорнівського

- городища першої половини XIII ст. (дослідження 2012 р.) / С. Пивоваров, С. Калініченко // Вісник національного університету «Львівська політехніка». Держава та армія. – № 784. – Львів, 2014. – С. 18–24.
20. Пивоваров, С. Металеві навершя булав з давньоруських пам'яток Буковини / С. Пивоваров // Вісник Національного університету «Львівська політехніка»: Держава та армія». – 2012. – № 724. – С. 31–35.
21. Плавінські, М. Знаходки прагментаў узбраення імпартажных тыпаў у заходніх землях Русі як магчымы індыкатар гандлёвых кантактаў у X–XIII ст. / М. Плавінскі // Гісторыя гандлю на тэрыторыі Беларусі: зборнік навук. арт. – 2016. – С. 45–56.
22. Рыбаков, Б. Ремесло древней Руси / Б. Рыбаков. – Москва, 1948.
23. Савицький, В. Про торгівлю та грошовий обіг на Волині у IX – першій половині XIV століття / В. Савицький // Культура Волині та Волинського Полісся княжої доби. – Луцьк, 2008. – С. 257–283.
24. Самоквасов, Д. Могильные древности Северянской Черниговщины / Д. Самоквасов. – Москва, 1916.
25. Терський, С. Військова справа у Галицько-Волинській державі (археологічний аспект) / С. Терський // Вісник Національного університету «Львівська політехніка»: Держава та армія. – 2006. – № 571. – С. 8–18.
26. Терський, С. Кістень у Галицькому та Волинському князівствах (X–XIV ст.) / С. Терський // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Держава та армія. – 2014. – № 784. – С. 3–12.
27. Терський, С. Меч у Галицькому та Волинському князівствах (XI–перша половина XIII ст.) / С. Терський // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Держава та армія. – 2013. – № 752. – С. 5–13.
28. Терський, С., Стрельченко, О. Мечі з Белза в збірці Львівського історичного музею / С. Терський, С. Стрельченко // Історія давньої зброї. Дослідження 2016: зб. наук. пр. – Київ, 2017. – С. 149–168.
29. Флоровский, А. Чешско-русские торговые отношения X–XII вв. / А. Флоровский // Международные связи России до XVII в. – Москва, 1961. – С. 64–82.
30. Янин, В. Денежно-весовые системы русского средневековья / В. Янин. – Москва, 1956.
31. Die Funde der Bronzezeit aus Frankreich. Bestandskatalog. – Berlin, 1993. – 177 s.
32. Michalak, A. Jeszcze o buławach średniowiecznych z ziem polskich: refleksje na marginesie odkrycia z Bogucina / A. Michalak // Acta Militaria Mediaevalia II. – Kraków–Sanok, 2006. – S. 103–114.
33. Michalak, A. Wpływy wschodnie czy południowe? Z badań nad pochodzeniem buław średniowiecznych na ziemiach polskich / A. Michalak // Вісник Національного університету «Львівська політехніка»: Держава та армія. – 2006. – № 571. – С. 48–74.
34. Strzyż, P. Ruskie buławy “gwiazdziste” z terenu Małopolski / P. Strzyż // Acta Militaria Mediaevalia I. – Kraków–Sanok, 2005. – S. 107–114.